

אבן-זהר, בשמת 2010. "שיתוף הילדים ביוזמה העברית בשנים 1880–1905". בתוך: ילדים בראש המחנה: ילדות ונעורים בעתות משבר ותמורה חברתית [= "דור לדור", כרך ל"ו]. תל-אביב: אוניברסיטת תל אביב ומכון מופ"ת, עמ' 39–69.

39 |

שיתוף הילדים ביוזמה העברית בשנים 1880-1905

בשמת אבן-זהר

מבוא

האם הילדים והנוער שותפו בפרויקט של המצאת התרבות העברית החדשה בתקופת העלייה הראשונה? אם כן, כיצד? האם נועדו להם תפקידים יוזמים, או שרק גויסו כקבוצת יעד לקבל את השפה ואת התרבות החדשה שיזמו המבוגרים? באיזו מידה אפשר אפוא לדבר על "השתתפות" הילדים? התשובה על שאלות אלה מורכבת: הילדים לא היו קהל יעד פסיבי, שרק קלט את התרבות החדשה ש"הורעפה" עליו מטעם המבוגרים, אלא השתתף בה באופן פעיל, כפי שיוסבר במאמר זה. עם זאת, יש להבחין בין "יוזמה", שחלק מהילדים אכן גילו, לבין "יזמות תרבותית". כאשר מדובר על "יזמים" תרבותיים, לפי מחקרי, מדובר בכל מקרה בקבוצה קטנה שמנתה בשיאה כחמישים איש (אבן-זהר, ב', 1999). אך במימוש, בקידום ובהפצה של היוזמות מדובר בקבוצה גדולה יותר, שמנתה הן מבוגרים והן ילדים. אלה שהשתתפו ביוזמה העברית בכל צורה שהיא היו בעצמם מיעוט ביישוב היהודי בארץ-ישראל בעלייה הראשונה. לעומתם עמדה קבוצה גדולה הרבה יותר של יהודים שלא היו שותפים כלל ליוזמה זו, ובתוכם קבוצה של מתנגדים, בחלקם מתנגדים פעילים וקשים. מתוך כ-55,000 יהודים שישבו בארץ-ישראל בסוף תקופת העלייה הראשונה, כ-5,000 בלבד ישבו במושבות החדשות (אליאב, 1981; כרמי, 1986: 15; קולת, תש"ן: ל"ח). בתוך אלה שישבו בערים נמנה הרוב המכריע עם "היישוב הישן", וגם במושבות נשלחו רוב הילדים ל"תלמודי תורה" ול"חדרים", ומיעוטם - לבתי הספר העבריים. על רקע זה יש להבין, שכאשר נשאלת השאלה אם הילדים שותפו או יזמו, אפשר לענות על כך רק בהתייחסות לדרגות הפעילות והשותפות. הילדים יכלו להיות פעילים רק כמבצעים של מה שהורו להם המבוגרים, או להשתתף תוך הזדהות רבה, ולגייס ילדים אחרים לתרבות העברית. העדויות שאפרוס במאמר זה יצביעו על מידת מגויסות גבוהה של הילדים עצמם לתרבות החדשה, על השתתפות מרצון בשפה העברית, בטיוילים, בשירים, במשחקים בעברית ועוד, ועל הפצה של התרבות גם כלפי ילדים ומבוגרים אחרים, שהיו מחוצה לה. בפעולות אלה גילו הילדים יוזמה, וחלקם

אף הצטרפו בבגרותם לקבוצה הקטנה של אותם אנשים שפעלו כ"יזמי תרבות" (כגון דוד ילין ויוסף בר"נ מיוחס). בשנים 1880-1905 חלק לא מבוטל מהפרויקטים של יזמי התרבות העברית בארץ-ישראל היה מכוון במיוחד לילדים. אמנם, הפרויקטים המרכזיים, כגון רכישת אדמות, ייסוד מושבות ושכונות חדשות, הקמת ספרייה לאומית או היחסים עם הקונסולים הזרים לא היו קשורים לילדים - אך פרויקטים אחרים נעשו במידה רבה עבור הילדים ובאמצעותם: הקמת בתי הספר העבריים, הקמת בתי דפוס והדפסת ספרי לימוד, כתבי עת וספרי קריאה לילדים בבתי דפוס אלה, הקמת גני ילדים עבריים, העלאת מחזות תאטרון בעברית, המצאת משחקי ילדים בעברית, פעילויות כגון שירה בציבור וטיולים וכן ייסוד כתבי עת ועיתונים עבריים למבוגרים, שכוונו גם לילדים כקהל קוראים מוכר (וראו גם שביט, תשנ"ט [א], [ב]; יודילוביץ, תרצ"ו [א]).¹

קבוצת "היזמים" ודרכי פעולתה

קבוצת יזמי התרבות המוזכרת במאמר זה תכננה באופן מודע את התרבות העברית-הלאומית החדשה, ופעלה הן לבנייתה במערכות שונות, כמו עיתונות, חינוך וכלכלה, והן להפצתה "בשטח" - בקרב תלמידי בתי הספר, ילדי הגן, המבוגרים במושבות, חובבי ציון בגולה ועוד. את התרבות החדשה שהמציאו הם הפיצו בין השאר באמצעות טקסטים כתובים, אבל בעיקר במספר רב של פעילויות, כגון: טקסי חגים, אספות ואגודות, טיולי בית ספר, הפצת שירים לאומיים בקרב ילדים ומבוגרים, שיעורי ערב למבוגרים והקמת ספריות. קבוצת הפעילים המרכזית ביוזמות אלה מנתה תריסר אנשים: אליעזר בן-יהודה, דוד ילין, זאב יעבץ, יהודה גרזובסקי-גור, דוד יודילוביץ, חיים ציפרין, יצחק אפשטיין, ישראל בלקינד, חמדה בן-יהודה, יוסף בר"נ מיוחס, שמחה חיים וילקומיץ ויחיאל מיכל פינס.

השימוש במושג "המצאה" מכוון להדגיש, שלמרות השימוש בפריטים קיימים שנלקחו מכל מיני מקורות, השילוב המיוחד שרקחו היזמים היה בגדר בנייה של דבר חדש. מילת המפתח ששימשה את היזמים עצמם בתהליך הייתה "תחייה", אבל המושג "תחייה" לא היה אלא אחד המנגנונים שבעזרתם

1 הפניות למראי המקום בפרק זה נרשמו על פי המקור העיקרי, והמקורות הבאים לפי סדרם הכרונולוגי.

הצליחו היזמים להחדיר את המצאותיהם החדשות לתרבות הקיימת. מנגנון זה התבסס כולו על ההיבט ההיסטורי: על תמונת ההיסטוריה שבנו והפיצו כדי להחליף את התרבות הקיימת (המכונה בדרך כלל "מסורת"), ולשווק באמצעותה את החידושים שלהם כאילו לא היו אלא "המסורת האמיתית", הקדומה, המקורית והאותנטית. לדוגמה, הלשון שהיזמים הציגו כ"לשון הלאומית" הייתה העברית, בטענה שהיא הלשון ההיסטורית של האומה. אבל "האומה" לא דיברה בה, ויתר על כן, הלשון העברית שהפיצו היזמים הייתה תוצר מודרני של תנועת ההשכלה הכתובה, ולא עברית ששימשה אי פעם קהילה כלשהי. העובדה שהפרייקט הצליח אינה צריכה להטעות אותנו בנוגע לסיכויי המופרכים בקרב היהודים בארץ-ישראל או בעולם בשנות השמונים של המאה ה-19.

י. גרוזובסקי
(מורה בביה"ס
ביפו ובמקוה ישראל)

י. אפשטיין
(מורה בביה"ס
בראש פינה)

מ. קרישבסקי
(מורה בביה"ס של הכ"ח
בירושלים)

דוד ילין
(מורה בביה"ס של למל
בירושלים)

י. טלר
(מורה בביה"ס
ב"רחובות")

ח. ציפרין
(מנהל ביה"ס
בזכרון יעקב)

ש. ח. וילקומיץ
(מנהל ביה"ס
במטולה)

ד. יודלביץ
(מורה בביה"ס
בראשון לציון)

י. מיוחס
(מורה בביה"ס של א.
רוטשילד בירושלים)

י. בלקינד
(מורה בביה"ס ביפו
ומנהל ביה"ס בראשון לציון)

קבוצת המורים העבריים בארץ-ישראל

היזמים פעלו ללא הכשרה קודמת, תוך מאבקים קשים ובלתי פוסקים לאורך כשלושים שנה, מול התנגדות חריפה מכיוונים רבים, ופעמים רבות תוך הרגשת כישלון (ראו למשל שטאל, 1981: 75) ותוצאות ביניים מייאשות, כמו מספרם המועט של דוברי העברית במושבות בראשית המאה ה-20 (הרמתי, 1981). ואף על פי כן, התכנית שלהם היא שהתגשמה בסופו של דבר הלכה למעשה בתרבות העברית בארץ-ישראל, גם אם בעזרתם של אחרים,

שהמשיכו את דרכם ולבסוף גם נטלו מהם את התהילה (וראו על כך לנג, 1998: 179; עמית, 1999: 90).

המאפיינים העיקריים של פעילות היזמים היו ארבעה: (1) דרך העבודה הקבוצתית, באמצעות יצירת מסגרות כגון אגודות, אספות, ועדים וכדומה (אותה קבוצה קטנה של אנשים הקימה כל מיני אגודות כאמצעי לקידום היוזמות העבריות, "כ"ני ברית", "בני משה", "ועד הלשון"); (2) שיתוף הפעולה עם חוץ לארץ בתמיכה כספית, בהתייעצויות ועוד; (3) ההתמודדות עם התנגדות החרדים - שכללה חרמות, איומים, שלילת החלוקה, גירוש, פיטורין, הלשנה לתורכים ועוד - באמצעות טקטיקות שונות לפיוס הקנאים ולהסוואת חידושי היזמים; (4) השימוש בתקשורת בת-הזמן: כרוזים, קול קורא, מכתבים, פרסומים בעיתונות התקופה והוצאת ספרים והפצתם (ראו למשל לויין-אפשטיין, 1932: 84-86; כהן-רייס, 1967 [1933]: 125; שלמון, 1979: 12-13, 16; יבנאלי, תש"ד, ספר שני: ע"ד; אלבוים-דרור, תשמ"ו; לסקוב, 1989 [1979]: 134; יודילוביץ, תרצ"ו [א] [ב]: 131; לנג, 1990: 107; אופק, תשל"ט: 320; ועוד).

ב-1884 ייסד אליעזר בן-יהודה את עיתונו הצבי. דוד ילין, שלימד אז ערבית בבית הספר "התורה והמלאכה", פרסם בהצבי בין היתר אגדות מקראיות לילדים. ב-1887 הוציאו בן-יהודה וילין יחדיו את המקראה הראשונה לבית הספר, מקרא לילדי בני ישראל. ב-1888 התחיל דוד יודילוביץ, שחזר מהשתלמות בפריז, ללמד "עברית בעברית" בבית הספר בראשון לציון. ב-1889 עלתה בבית הספר למל בירושלים ההצגה הראשונה בעברית בארץ-ישראל: "זרובבל או שיבה מגלות בבל", בכיכובם של ילדי בית הספר כשחקנים וכזמרים בעברית (ילין, 1889; רוקם, 1979: 77; אופק, 1982: 3-10; אופק, 1983: 8). ב-1890 הוביל זאב יעבץ בזיכרון יעקב את ילדי כיתתו לטקס נטיעות ראשון לכבוד ט"ו בשבט ("כ"ץ, תשנ"א: 151) והוציא את ספר ההיסטוריה דברי הימים לעם בני ישראל עבור תלמידיו. בהמשך הודח מבית הספר עקב השקפותיו הלאומיות מדי לטעמם של פקידי הברון, ואז עבר לירושלים והוציא את המקראה טל ילדות (יעבץ, תר"ן; ולק, 1981: 420).

ייסוד עיתונים, הוראת "עברית בעברית", הצגות בעברית ומקראות לילדים - כל אלה הם דוגמאות להתחלות של פעילות לאומית עברית. אפשר לראות בדוגמאות האלה את התכנית, את הפרויקט, את הצהרת הכוונות ואת

המודעות של היזמים, אך חסר לנו ההיבט של קהל היעד. ליתר דיוק, מתוך העדויות שבידינו, אנו יכולים להסיק התקבלות חיובית בקרב הילדים, עם תוצאות דלות ביותר מבחינת הידע והשליטה בעברית ובהיבטים אחרים של התרבות החדשה. התוצאות הדלות מובנות לאור העובדה, שהלימודים בעברית ברוב המקומות לא היו סדירים בתקופה זו: כאשר פוטר המורה, או נסגר בית הספר, נפסקו לימודי העברית לזמן מה.

בעשור השני לפעולתם של היזמים הם הצליחו לגייס את הילדים, תלמידיהם, כ"סוכנים" לשיווק ולהפצה של התרבות החדשה בקרב המבוגרים. הילדים היו סוכנים הן באופן אישי, בתוך ביתם ומשפחתם, והן באופן ציבורי, כשבית הספר העברי היה למוקד של פעילות עברית.

אפשר לומר, ששיתוף הילדים ביוזמה העברית התחולל בשלושה תחומים משיקים: תחום המשפחה, תחום בית הספר והתחום הטקסטואלי.

הפצת התרבות העברית החדשה כפריקט משפחתי

בניגוד ליזמי התרבות העברית בגולה, היזמים בארץ בחרו בטקטיקה חדשה: בהפצת התרבות החדשה בקרב משפחתם הגרעינית, במקביל לניסיונות להפיצה באמצעות בתי הספר, בראש ובראשונה דרך לימודי העברית בעברית והפעילויות הנלוות (הצגות בעברית, שירים בעברית, עיתונות בעברית, טקסי חגים בעברית וכו'). לסוגיית שיתוף הילדים שני היבטים מעניינים: בהיבט הראשון, המחקר מגלה שלפעילות בחוג המשפחה הייתה הצלחה, שהשפיעה בתורה גם על הניסיונות מחוץ לחוג המשפחה; בהיבט השני, מסתבר שהשיתוף במשפחה היה דו-סטרי. במקרים רבים היו אלה דווקא הילדים שהשליטו את התרבות העברית בבית, בקרב הוריהם. הם הובילו את המגמה העברית ואת השימוש בעברית בכל תחומי החיים, לא רק בעלייה הראשונה אלא אף עשרות שנים אחר כך (Bachi, 1956).

אספקט מרכזי בדרך הפעילות של היזמים היה הקשרים האישיים והמשפחתיים ביניהם לבין עצמם, וה"גיוס" של משפחותיהם לרעיון. אפשר להניח שלולא הפכה הפעילות הזאת לפעילות משפחתית, ואילו הייתה נשארת אך ורק במסגרות המוגבלות של "לימודים בבית הספר העברי" או של "ספרות יפה" כמו בגולה - לא היו היזמים מצליחים להפיץ את התרבות החדשה ביישוב, בייחוד לנוכח ההתנגדות הקשה מקרב חוגים מרכזיים

בארץ, כגון חוגים חרדיים בירושלים, פקידי הברון שהיו אחראים על המורים במושבות, מתיישבים דתיים במושבות החדשות ועוד.

באופן כזה, אליעזר בן-יהודה שיתף את אשתו דבורה, ועוד יותר את אשתו השנייה חמדה, שהייתה גם אחותה של דבורה, וכמובן את ילדיו, בכל פעילויותיו ובתכניתו לקיים "בית עברי". לאחר מותם של דבורה ושל שלושה מילדיהם במחלה, נשאר אליעזר עם שני היתומים בן-ציון, הוא איתמר, וימימה. חמדה, אחותה של דבורה, נשלחה ארצה להינשא לו ולגדל את אחייניה. למעשה, כאשר האחות בת ה-19 הגיעה ארצה, היא לא ידעה מילה בעברית. בן-יהודה החליף את שמה לשם העברי חמדה, וּחָנַךְ אותה בתרבות העברית. בתוך שנה הפכה ליד ימינו ולסופרת עברית בזכות עצמה. בעקבותיה הגיע ארצה גם האב, חותנו של אב"י, והצטרף גם הוא לפרויקט העברי (בן-יהודה, ח', 1940). לא מדובר אפוא אך ורק ב"גיוס" של הילדים והנוער כמשתתפים פעילים ביוזמה העברית, אלא בשיתוף פעולה של בני כל הגילים.

בעקבות בן-יהודה, אחת ההחלטות הראשונות בבניית התרבות החדשה

חמדה ואליעזר בן-יהודה

הייתה ההחלטה של "ארבע המשפחות" הראשונות לדבר עברית בביתן: המשפחות של אריה לייב הלוי הורביץ, יהודה גרזובסקי (לימים: גור), דוד יודילוביץ ויוסף בר"נ מיוחס. הואיל והנשים והילדים בכל ארבע המשפחות היו שותפים ליוזמה לא רק כתומכים פסיביים בַּיָּזָם, אלא כשותפים מלאים בביצוע, היוו משפחות אלה בעצם קיומן דוגמה אישית, ש"הוכיחה" שאורח החיים החדש אפשרי.

יהודה גרזובסקי, שהיה בין היתר מורה עברי, הכיר את מי

שהייתה לימים לאשתו כשהייתה תלמידתו בבית הספר. כמוהו גם ישעיהו פרס, שלימד עברית, נישא לימים לתלמידתו. אלה לא היו תלמידות מן השורה: שתי הנשים בין היתר גם פרסמו טקסטים לילדים בעברית בכתב העת הירושלמי לילדים *עולם קטן* (להבדיל מעולם קטן הוורשאי). כלומר, בשני המקרים הבחירה בשותפה לחיים הייתה בחירה ברורה בשותפה לפרויקט.

סיפור משפחתי אחר הקשור בגיוס הילדים והנוער הוא סיפורו של דוד ילין: דוד ילין ויוסף בר"נ מיוחס, ילידי ירושלים, היו בעצמם תלמידי בית ספר כאשר פגשו לראשונה את אליעזר בן-יהודה. הוא היה מורם לעברית בבית הספר "התורה והמלאכה" בהנהלת ניסים בכר בירושלים, בשנים 1882-1883. כתלמידים וכנערים התגייסו שני החברים לעיצוב ולהפצה של התרבות החדשה לצד מורם, ומיד עם סיום לימודיהם החלו ללמד בו עברית. שניהם התחתנו עם בנותיו של יזם אחר, יחיאל מיכל פינס, וכך הפכו גם לגיסים (שוב מתגלה הרשת המשפחתית כמקיפה לא רק את הילדים). דוד ילין חיבר ב-1887 יחד עם מורו בן-יהודה את המקראה הראשונה בעברית לילדי ארץ-ישראל, ומאז חיבר מקראות וספרים רבים נוספים. הוא היה גם מי שתרגם את המחזה הראשון שהועלה בעברית בארץ. דוד ילין הוא אפוא דוגמה מובהקת לנער ש"גויס" לפרויקט כבר כתלמיד, והפך במהירות לאחד היזמים המרכזיים בו בתחומים רבים ומגוונים של תכנון, עיצוב והפצה.

למרות כל זאת, ילין עצמו לא דיבר עברית בביתו, אף שהיה ממפתחי שיטת הלימוד "עברית בעברית" (כשמה כן היא; וראו אביאסף [פסבדונים של גרזובסקי], וכן גרזובסקי, תרנ"ה; ילין, תרנ"ה; אפשטיין, 1898). כיזם היה ילין ממייסדי גן הילדים העברי הראשון בירושלים (1903) והשני בארץ לאחר גן הילדים העברי שהקים דוד יודילוביץ' בראשון לציון ב-1898 (או השלישי, כי לא ברור אם גן הילדים העברי ברחובות הוקם באותו זמן או מעט לפניו). ילין, כיודילוביץ', שלח אף הוא את ילדיו לגן שהקים. התוצאה הייתה שילדיו באו הביתה דוברי עברית מגן הילדים "שלו", והכריחו את דוד אביהם ואת איטה אמם לדבר עברית כשפת הבית (הרמתי, 1981: 437). כך, גם במשפחת ילין הילדים הקטנים "גייסו" את הוריהם לפרויקט העברי.

עולם קטן הוורשאי, כתב העת לילדים בעל הקשר ההדוק לארץ, היה גם הוא פרויקט משפחתי: העורכים והמו"לים בן-אביגדור וגורדון היו גיסים; אחיו של בן-אביגדור, הסופר "שלמון", השתתף בכתב העת; וכך גם שני

יחזק אפשטיין

בניו של גורדון, שעוררו חליפת מכתבים נלהבת בין הילדים הקוראים בכתב העת. למשל, הילדים של אפשטיין, יודילוביץ, ילין וגרזובסקי השתתפו בו במכתבים, בשעה שאבותיהם השתתפו בכתב העת כמחברים. כמו כן השתתפו בכתב העת ילדיהם של אישים חשובים אחרים בתרבות היישובית החדשה.

מכתבי הילדים, בניהם של היזמים, פורסמו בכתב העת כמכתבי קוראים "תמימים" מארץ-ישראל. אף לא אחד מהילדים הכותבים מציין את זהות אביו

ואת היותו של אביו מורה עברי ומשתתף קבוע בכתב העת. למשל, "אסף גרזובסקי בן שבע וחצי" (כרך א', חוברת ל"ט) אינו אלא בנם של רחל [ניימן] ויהודה גרזובסקי.

גם הקוראים הארץ-ישראליים האחרים שמכתביהם התפרסמו בעיתון לא באו מבתים אנונימיים, אף שהוריהם לא פרסמו בעולם קטן: ביניהם יוסף יואל ריבלין בן ה-12, בן משפחת ריבלין מירושלים; מרים יודלביץ בת ה-6, בתו של ראובן יודלביץ ממייסדי ראשון לציון; ישראל חרלף בן ה-13, בנו של אפרים צבי חרלף, מארגן הפועלים מרחובות (שבאותה שנה, 1901, התייצב לפני רוטשילד בפריז כנציג הפועלים במשלחת מארץ-ישראל); וכן ילדי משפחות הביל"ויים פיינברג מראשון לציון, הורויץ וחזנוב מגדרה: צלה פיינברג בת ה-7, אבינועם הורויץ בן ה-11, ועמרם חזנוב, בנו המפורסם של יעקב שלמה חזנוב, שכתב לעולם קטן בהיותו בן 11.

הראשונים שכתבו בהעמדת פנים "אנונימית" היו שני ילדי של העורך ש"ל גורדון, משה ויהואש גורדון. במכתבם הראשון, שהתפרסם כבר בחוברת ב' בכרך א', ציינו שחזרו לא מכבר משהייה של שנתיים בארץ-ישראל, שם למדו ודיברו עברית ביפו. אך הם אינם מזכירים כלל את קרבנם לעורכי כתב העת, האחד אביהם והשני דודם, או את העובדה שאביהם שימש מורה לעברית באותו בית ספר ביפו. העמדת פנים זו באה בוודאי כדי לעורר את הרושם שבארץ-ישראל אכן מתנהלים חיים חדשים בעברית, ולהימנע מיצירת רושם

כאילו מדובר בקהילה קטנה וסגורה של "משוגעים לדבר". באופן כזה, בניגוד לגולה - שבה הייתה בניית התרבות העברית החדשה פרויקט כמעט בלעדי של הגברים, שכמעט לא חרג מתחום הטקסטים למבוגרים ומבית הספר לילדים - הרי בארץ-ישראל הצליחה התרבות החדשה להיהפך למציאות חיה, מפני ש"כבשה" את הבית, את המשפחה, את הנשים והילדים, וכך יצרה מוקדים אותנטיים של "חיים עבריים" שהשפיעו על סביבתם בזכות הדוגמה שנתנו. כל זמן שגם בארץ הייתה העברית רק שפה שנלמדה בבית הספר, במהלך שנות השמונים ועד אמצע שנות התשעים של המאה ה-19 בערך, לא הצליחה התרבות החדשה להגיע להישגים של ממש. רק מרגע שיצאה מתחומי הבלעדי של בית הספר, ונכנסה לשימוש בסיטואציות יומיומיות של החיים, הפכה למציאות חיה בארץ-ישראל.

הפצת התרבות העברית באמצעות בנייתה של מערכת החינוך החדשה

התחום המקביל שבו שותפו הילדים ביוזמה העברית היה בית הספר העברי, כולל הפעילויות החדשות שעוצבו והופצו דרכו. בית הספר נוסד לצורך חיברות מתוכנן של הילדים, שנתפסו כקהל היעד היעיל ביותר ליצירת השינוי "בשטח" בהיקף רחב. היזמים הם שהצליחו לשכנע קבוצות מסוימות, בראש ובראשונה את הילדים, לקבל את התרבות החדשה. להפצת הרעיון הם גייסו את הילדים והנוער. אבל לא הייתה זו פעולה פשוטה וקלה, וכמובן לא מהירה. האימוץ והרכישה של התרבות החדשה בקרב הנוער, עד לדרגה שהם ראו בה את תרבותם-שלהם והיו מוכנים לצאת למאבק עליה אפילו תוך מאבק בהוריהם, היה תהליך שנמשך כשלושים שנה.

הפעילות של היזמים בתחום בית הספר הקיפה את מכלול הפעילויות החדשות שעוצבו והופצו באמצעות בית הספר העברי. למשל, מבחנים: מבחני התלמידים בעברית הפכו למבחנים פומביים, שהוזמן אליהם קהל כדי להתרשם מידיעת העברית של הילדים; העלאת מחזות: משנת 1889, שבה עיבד דוד ילין את המחזה "זרובבל או שיבה מגלות בבל" של לילינבלום עבור ההצגה הראשונה שעלתה בעברית בארץ-ישראל, ועד שנת 1905, היו כל ההצגות בעברית בארץ הצגות תלמידים, והן זכו הן לקהל רחב במושגי אותם ימים, והן לסיקור בעיתונות הארץ-ישראלית (רוקם, 1979; Shy, 1985); חגים: תלמידי בתי הספר הובילו את טקסי החגים העבריים החדשים. למשל המורה והמחנך זאב יעבץ קיים ב-1890 בזיכרון יעקב טקס נטיעות ראשון

לכבוד ט"ו בשבט יחד עם תלמידיו (כ"ץ, תשנ"א).

לכאורה החל הפרויקט העברי ב-1882, כשבן-יהודה החל ללמד "עברית בעברית" בבית הספר "התורה והמלאכה" של כ"ח בהנהלת ניסים בכר בירושלים, אך בפועל אפשר לראות בשנות השמונים של המאה ה-19 רק שורה של התחלות: דוד ילין ויוסף מיוחס לימדו "עברית בעברית" בבית הספר "התורה והמלאכה" ואחר כך ב"למל" בירושלים; דוד יודילוביץ ייסד את בית הספר העברי בראשון לציון; דבורה בן-יהודה לימדה ב"אוולינה דה רוטשילד" בירושלים, יהודה גרזובסקי - בעקרון, וישראל בלקינד - ביפו; ב-1887 יצאה לאור המקראה הראשונה, מקרא לילדי בני ישראל, שכתבו בן-יהודה וילין, וב-1889 המקראה השנייה, מקרא לנערי בני ישראל מאת ילין. אבל כל אלה עדיין לא יצרו דוברי עברית, שדרשו ספרי קריאה בעברית. התנופה הממשית החלה בשנים 1890-1891, עם העלאת המחזות הראשונים בעברית, היוסודות מושבות נוספות והתבססות המושבות שנוסדו בשנות השמונים, הקמת הספרייה הציבורית הראשונה "שער ציון" ביפו, פתיחת בתי ספר חדשים והתווספותם של מורים חדשים שהחלו ללמד עברית בעברית. רק ב-1891 לבדה הוציאו היזמים הארץ-ישראליים שמונה ספרים, הן בבתי הדפוס בארץ והן בהוצאות במזרח אירופה, הוציאו את כתב העת העברי הראשון לילדים *עולם קטן*, וייסדו את "אספת המורים", שהייתה הניסיון הראשון להקים אגודת מורים עבריים ולגבש תכנית לימודים וספרי לימוד מוסכמים (כרמי, 1986).

ועדיין, גם בשנות התשעים של המאה ה-19, אולי נמצאו בסך הכול שני בתי ספר "עבריים" של ממש, שמגמתם הייתה "עברית" וכל המקצועות נלמדו בהם בעברית: בראשון לציון ובצפת. בבתי הספר המודרניים שלטו הצרפתית (ברשת "אליאנס"), הגרמנית (ברשת "עזרה") והאנגלית (למשל, בבית הספר אוולינה דה רוטשילד בירושלים); וב"חדר" לימדו את החינוך המסורתי בשפות הבית של התלמידים: יידיש, ספניולית ובעיקר ערבית-יהודית. מספר התלמידים בבתי הספר ה"עבריים", או שלמדו "עברית בעברית", היה קטן מאוד (הכוונה ב"בית ספר עברי" לבית ספר שכל הלימודים נלמדו בו

בעברית). בין השנים 1890-1900 למדו בבית הספר הוותיק "למל" בירושלים כמאה תלמידים בשנה (כהן-רייס, 1967 [1933]: 173-174). בראשון לציון, שבה התקיים בית הספר העברי הראשון בארץ כבר משנת 1886, היה מספר התלמידים בבית ספר זה בראשית תרס"ב (1902) רק 74 בארבע כיתות. במושבה היה גם תלמוד תורה, ובשנת תרס"ה (1905) למדו בו 55 תלמידים (לסקוב, 1986: 37). אפילו בשנת 1903 למדו רק כ-4% מהתלמידים בבתי הספר העבריים (עזריהו, 1929: 79). אם כן, בתקופה ראשונה זו גם קהל הקוראים הפוטנציאלי היה מצומצם ביותר, אף על פי שגדל מכמה עשרות בשנות השמונים של המאה ה-19 לאלפים ספורים בשנת 1904.

יש לציין, שההתנגדות לפרויקט העברי דווקא הייתה הקטנה ביותר בכל מה שנוגע לפעולה המכוונת לבנות. עדות לכך היא ההצלחה הגדולה יותר בהקמת בית ספר עברי לבנות, בראש ובראשונה "בית הספר לבנות ביפו"². גם ההורים גילו פחות התנגדות ל"בזבוז" לימודי הבנות על השפה העברית. גם ההתמודדות עם שפות הבית השונות בארץ-ישראל עודדה את הפיכתה של העברית ל"לינגואה פראנקה" של היישוב החדש, יחד עם שילוב העדות שנוצר בבית הספר המודרני בארץ. התרבות החדשה והשפה החדשה היו הדבר המשותף לילדי כל העדות, וכך התקבלו באופן טבעי יחסית בין כותלי בית הספר. מבית הספר הן הופצו במושבות וביפו, ולאחר מכן בערים האחרות בארץ-ישראל.

בתהליך הזה הילדים הפכו בעצמם לסוכנים של התרבות החדשה בקרב המבוגרים. לאחר עשור אחד בלבד הפך בית הספר מאי בודד של עברית ולאומיות עברית (בשנות השמונים של המאה ה-19) למוקד תרבותי ולמפיץ של התרבות החדשה במושבות ובערים בארץ-ישראל (בשנות התשעים והלאה).

הרצון להצביע על הצלחת הפרויקט העברי במיוחד בקרב הילדים, לא רק מבחינת השימוש בשפה העברית אלא בהחלפת האופי הקבוצתי מ"יהודיות" ל"עבריות", מוצא ביטוי מובהק באנקדוטה המפורסמת של אלתר דרויאנוב (דרוואנוב, תש"ה: ר"ב, מס' 2636, וראו אזכורה הראשון בהקשר זה אצל אבן-זהר, א', 1980: 183):

2 להרחבה ראו בפרק הבא בספר זה: "מורים כיזמי תרבות - מקרה מבחן: מורי בית הספר לבנות ביפו בראשית המאה ה-20".

תל-אביב. רחוב הרצל. ילדים וילדות שופעים מן הגימנסיה "הרצליה" אחרי הלמודים. אותה שעה נזדמנו לשם שנים ממפורסמי היודישיסטים, שבאו לראות את הארץ. אמר הגדול שבהם לחברו: "הציונים משתבחים ואומרים, שהעברית נעשתה טבע לילדי ארץ-ישראל. עכשיו תראה, שדבריהם שקר וכזב. אצרום לילד באזנו ומובטחני, שלא יקרא עברית: "אמא", אלא יקרא יודית: "מאמע"!

אמר ועשה: נגש לילד מאחוריו וצרם לו באזנו. מיד הפך הילד פניו אליו וקרא: - חמור! ...

החזיר היודישיסט המפורסם ואמר לחברו: "חוששני, שהדין עמהם"...

ילדי בית הספר כסוכני התרבות החדשה

כבר המחזה הראשון שהעלו הילדים בארץ-ישראל, "זרובבל", בסתיו 1889, היה מכוון למבוגרים. לא הייתה זו "הצגת ילדים", אלא מחזה "לקהל הרחב", שהוצג בידי הילדים בעברית עבור המבוגרים. הוא נועד להוכיח שאפשר לא רק לדבר עברית חיה, אלא גם להציג בה הצגות תאטרון, ואגב כך גם להפיץ את המסרים הלאומיים בקרב הקהל הירושלמי (רוקם, 1979: 77; אופק, 1982: 73-74; אופק, 1983: 8). גם כשהוצגה ההצגה של אליעזר בן-יהודה "החשמונאים" בראשון לציון ב-1892, היא נועדה מראש להיות אירוע תרבותי של המושבה כולה, ולא אירוע המכוון לילדים בלבד (ליובמן, א' ותתכ"ג לחורבן).³ מגמה זו המשיכה גם במאה ה-20: באספת המורים בזיכרון יעקב בתרס"ג הציע ישעיהו פרס לקבוע "חגיגות של ילדים", ולעשות אותן "בלילה, למען יוכלו גם הורי הילדים לקחת חלק בהן, ויצאה לנו מהן תועלת משנה: (א) בבראנו על ידיהן 'סביבה עברית'. (ב) בקרבנו את הבית לבית הספר, והיו לאחדים" (קמחי, 1929: 388).

בהתאם למגמה של "בריאת סביבה עברית על ידי הילדים", החגיגה להקמת בית הספר ברחובות הייתה אירוע של המושבה כולה ולא רק עניין לילדים ולהוריהם בלבד. מצד אחר התבטאה אותה מגמה בכך שביקור הברון בנימין אדמונד דה רוטשילד ברחובות (1899) כלל גם את ילדי בית הספר. כאשר הופיע בשערי המושבה שרו לכבודו ילדי בית הספר שיר בעברית,

3 אליעזר בן-יהודה וחבורתו הנהיגו מניין שנים מחורבן בית שני בפרסומיהם, במקום המניין היהודי מן הבריאה.

שחיבר מורם ישראל הלוי טלר (חנני, 1962: 21). הילדים גם הובילו תהלוכות עדלאידע, תהלוכות ביכורים, טקסי נטיעות ועוד. דוגמאות אלה מעידות, בין השאר, על היחסים הקרובים והמשולבים בין עולם הילדים לעולם המבוגרים - ולא פחות מכך, על מעמד המרכזי של הילדים ובית הספר בתרבות החדשה המתפתחת במושבות. קשה לדמיין בימינו מצב שבו יסכימו המבוגרים לשתף במידה רבה כל כך את הילדים בפעולותיהם או להשתתף בפעולות של ילדים.

רפרטואר חדש של פעילויות

יזמי הפרויקט העברי לא עסקו רק בהחדרת הלשון העברית, אלא יצרו והציעו רפרטואר שלם של פעילויות חדשות עבור כל בני היישוב. מדובר בארבע פעילויות עיקריות: (1) חגים "עבריים חדשים" שהחליפו את דגמי החגיגה של החגים בגולה (בדגם נכללו: שם החג, משמעותו, תוכנו, הקשרו ואופן החגיגה שלו); (2) טיולים בארץ; (3) שירי המולדת, שנקראו אז בדרך כלל "שירי ציון"; (4) עבודת האדמה, שכללה את חינוך הילדים לחקלאות, בעיקר באמצעות גינת בית הספר (נושא רחב זה לא יפורט במאמרי, מקוצר היריעה).

כל הפעילויות האלה היו שלובות זו בזו, כך שכל אחת מהן תמכה באחרות. החגים החדשים ביססו את עבודת האדמה, את הטיולים ואת שירי המולדת, וכך גם המחזות; שירי המולדת שימשו חלק בלתי נפרד מהמתכונת שנוצרה לכל פעילות; הטיולים ועבודת האדמה נועדו "להחזיר" את האומה לטבע ולארצה; הצגת המחזות העבריים הייתה פעילות ששילבה את החגים עם השירים.

החגים

החגים היהודיים המסורתיים, כגון סוכות, חנוכה או פסח, עברו שינויים גדולים בתוכן, במשמעות ובאופן החגיגה שלהם. הפרשנות הדתית לחג הוחלפה בפרשנות חילונית - חקלאית והיסטורית. למשל, ט"ו בשבט עבר בהדרגה שינוי מחג המעשר, שסמלו אכילת פירות, לחג הנטיעות, שסמלו נטיעת עצים; במקביל, עקב המשמעות של עבודת האדמה והטבע עבור התרבות החדשה, הוא גם הפך מחג שולי לחג קהילתי בעל חשיבות. חג החנוכה הפך מחג הנרות שבמרכזו נס פך השמן, לחג המכבים המסמל את מלחמת החירות ואת השחרור מעול היוונים (לעניין חג המכבים בגולה ראו גם אלמוג, תשמ"ב: 37; הולצמן, 1998: 15). החגים שאפשרו דגש חקלאי ו/או היסטורי, כגון פסח ושבועות, נחגגו באירועים פומביים, ואילו האחרים הוצנעו.

המוקד של החגים הועבר מבית הכנסת והבית - אל הקהילה (המושבה) והחוץ, לאירועים פומביים שכללו טיולים, הצגות היסטוריות הקשורות בחג, ומסיבה המונית שכללה ריקודים ושירה בציבור של "שירי ציון". למשל, ב-1888 יזם דוד יודילוביץ "חגיגת נוער בבית הספר" בחנוכה, שלא נועדה להיות עניין לילדים בלבד אלא חגיגה המונית למושבה כולה. אף פקידי הברון הוזמנו אליה. החל משנת 1889 כבר הוצגו בירושלים ובמושבות באופן קבוע בכל חג חנוכה מחזות בנושא "החשמונאים", וסביבם הייתה חגיגה שכללה גם את המבוגרים, וגם זמרה מ"שירי ציון".

הטיולים

היזמים המציאו והפיצו מתכונת של טיולים בארץ החל מסוף שנות השמונים של המאה ה-19, טיולים שהפכו בסופו של דבר למסורת חיה עד ימינו. היו אלה טיולים קצרים וארוכים כאחד, גם טיולי בית ספר וגם טיולי מבוגרים (טיולי המבוגרים שילבו גם כרכרות ורכיבה של הגברים על סוסים). היו טיולים שנערכו בסביבה הקרובה, והיו סיורים ארוכים שנמשכו ימים אחדים וכללו גם "עלייה לרגל" למקומות היסטוריים או מקודשים, כגון ירושלים או קבר רחל. חשוב לציין שרעיון חדש זה התקבל בהתנגדות גדולה בקרב הורי התלמידים, מכיוון שהפעילות נתפסה כ"ביטול זמן". לכן השקיעו היזמים מאמצים רבים כדי "לשווק" את החשיבות של הטיולים ואת תרומתם הלימודית בהקשרים שיתאימו למסורת ההורים.

היזמים הכניסו את הדגם החדש של הטיולים לא רק כפעילות חיה בתרבות החדשה, אלא גם כדגם ברפרטואר הספרותי. במלים אחרות, הם גם הנהיגו את הטיולים במציאות וגם כתבו עליהם בעיתונות ובספרות כדי לפרסמם ולהפוך אותם לרכיב מקובל ויציב בתרבות.

בתהליך היצירה של הדגמים החדשים של "הטיול בארץ" אימצו והתאימו היזמים דגמים אירופיים ויהודיים שונים, שפותחו מאז תקופת ההשכלה במאה ה-18 בגרמניה, במזרח אירופה ועוד. ה"טיולים" שימשו באירופה למטרות לאומיות ואחרות (כגון אהבת הטבע ובריאות הגוף), ולא נועדו בהכרח לילדים. בדומה לשאר הפעילויות של הפרויקט העברי, הדרך המהירה ביותר למימוש הרעיון הייתה בהפעלת הילדים. הטיול נקשר בתכנים לימודיים וחווייתיים כמו לימוד הטבע והגאוגרפיה, תנ"ך, "הסתכלות" ואהבת המולדת,

אבל לא פחות מכך הטיול ביטא חופש מלימודים הקשור לחגים (כולל מסורת מן ה"חדר" של טיולים ב"ראש חודש"). חופש מלימודים היה כבר אז דרך לחבב כל מיני אמצעי לימוד על הילדים...

נראה שאת הטיולים הראשונים הנהיגו בארץ אפרים כהן-רייס, מנהל בית הספר "למל" בירושלים, החל מ-1887; ודוד יודילוביץ בראשון לציון, החל מ-1888 (בכך למעשה קדמו בעשר שנים לתנועת "הציפורים הנוודות" הגרמנית, הואנדרפוגל, Wandervogel). שניהם התחילו בטיולים בסביבה הקרובה. כהן-רייס ל"טיולים קצרים בירושלים עצמה, טיולים לקבר-רחל ובית-לחם", ובראשון לציון הגיעו, בין השאר, עד "ודי חנין", היא נס ציונה. כהן-רייס הצליח גם לארגן "מיד לאחר הבחינות - טיול אל הירדן ואל ים-המלח, שארך שלשה ימים רצופים" (כהן-רייס, 1967 [1933]: 94). לקראת שנת 1900 כבר הונהגו טיולים לא רק בירושלים ובראשון לציון, אלא גם ברחובות, בגדרה ובראש פינה.

הטיולים של בית הספר בראשון לציון בשנת 1888 תוארו בעמוד הראשון בעיתונו של אליעזר בן-יהודה הצבי במדור "דברי ימי השבוע" (כ"ב בסיוון התרמ"ח). העורך הציג את הטיול בראש ובראשונה כאמצעי ללימוד עברית. דגש זה נבע ללא ספק מעניינו המיוחד של העורך, אך התיאור של הילדים המדברים ביניהם בעברית בזמן הטיול ומשחקים בעברית, בצירוף התיאור של המורים המלמדים את התלמידים את המושגים בטבע בעברית, מקנים אמינות לטענה. הטיול כפעילות של הנאה משתקף במקום המרכזי שתפסו בטיול משחקי הילדים והשתובבויותיהם, ובכיבוד הילדים ב"ממתקים" ו"אגוזים" מטעם "האדון בלוק פקיד המושבה" (הכוונה לבלוך, פקיד הברון). עדות למקומם של טיולי בית הספר בעולמם של התלמידים אפשר למצוא במכתבים שלהם מארץ-ישראל לעיתון *עולם קטן* מ-1901 ואילך. למשל במכתב מפסח תרס"ב (1902) כותבים שני תלמידים מרחובות "כי כמעט בכל חג אנחנו נוסעים לטיל; פעמים רבות היינו במושבות ופעם בירושלים". עדויות נוספות לטיולים שהתקיימו בפועל אפשר למצוא במכתבים לעיתונות הארץ-ישראלית הרגילה.

בראשית המאה ה-20 כבר התמסד הדגם החדש של "הטיול" שהמציאו הזימים, והוא כלל תמיד את הפריטים הבאים: לימוד עברית ודיבור בה; הכרת הגאוגרפיה של הארץ באזור הטיול; הכרת החי והצומח בטבע הסובב; הפוגה

למשחקי ילדים בעברית; ופריט בלתי נפרד בדגם החדש: השירה של "שירי ציון" בעברית או "שירים עבריים", כפי שכונו אז.

השירים

הפריט החדש, "שירה משירי ציון" או "שירת שירים עבריים", הופיע בעת ובעונה אחת גם בפעילויות וגם בספרות: בטיול, בחגים, בשעת העבודה (החקלאית בעיקר), בשעת המשחק, בהצגות - בין כחלק מההצגה ובין בהפסקות שבין המערכות - ובכל האירועים והטקסים החגיגיים שהתקיימו ביישוב. כלומר גם שרו בפועל בשעת העבודה בשדה, וגם כתבו סיפור במקראה, שבו תוארו הדמויות שרות בשעת העבודה בשדה. גם שרו את השירים בטיולים, וגם פרסמו באחד העיתונים תיאור של הטיול שכלל את פירוט השירים שזוּמרו בו. למשל, הסופרת בת העלייה הראשונה נחמה פוחצ'בסקי תיארה את הטיול של בני ראשון לציון לירושלים בסוכות תר"ן, והקפידה לכלול בתיאורה את העובדה, שהמטיילים שרו את השיר "ראשון לציון עיר כוננה דינו" (כרמי, 1986: 41-42). בתיאור של טיול אחר, שפורסם בכתב העת המליץ ב-1890, כתבה רק "שרו הגברים משירי ציון" (אליאב, 1981: 188). בין השירים שתועדו פעמים רבות אפשר למנות את "התקווה" של נפתלי הרץ אימבר, "חושו אחים חושו" מאת יחיאל מיכל פינס, "שאו ציונה נס ודגל" מאת נח רוזנבלום, "עוד ארצנו לא אבדה" מאת ש"ל גורדון ו"משאת נפשי" מאת מרדכי צבי מאנה.

היזמים הנהיגו את השירה בעברית במסגרת בית הספר העברי החדש בארץ-ישראל קודם כול כאמצעי ללימוד ולתרגול העברית, על ידי שינון בעל-פה מהנה ומעניין יותר מאשר טקסטים אחרים. הדבר מסתבר בין השאר מההנחיות החוזרות ונשנות בהקדמות למקראות ולספרי הלימוד, ומהמאמרים העוסקים בשיטת הלימוד "עברית בעברית". הפעילות עצמה הייתה כנראה פעילות חברתית שאומצה מדגם מזרח אירופי, אבל החידוש של היזמים בארץ היה כפול: המאפיין החשוב ביותר בפעילות זו, שהודגש בכתבי התקופה, היה עצם הזמרה בעברית, שנוסחה באמירה "שרו שירים עבריים", והחידוש השני היה בתוכן הלאומי של השירים, שהיו רובם ככולם "שירי ציון".

הפונקציה החברתית של שירת "שירים עבריים" הייתה חידוש שנועד גם הוא להשתלב במכלול הדרכים להחלפת התרבות היהודית בתרבות עברית.

השירים התחילו למלא פונקציה של ליכוד חברתי, להוות פעולה חברתית-קהילתית המדגישה את ה"יחד", כתחליף לטקסים דתיים בבית הכנסת, שהתחילו לאבד את תפקידם זה בתרבות החדשה בארץ.

חשוב להבהיר: רבים מהיזמים עוד הלכו לבית הכנסת, וגם במושבות החדשות היו מתיישבי העלייה הראשונה שומרי מסורת רובם ככולם, כך שמקום הדת בחיים האישיים לא השתנה בהכרח בתקופה זו; מה שהשתנה הוא שהדת ובית הכנסת איבדו את מעמדם כמארגנים העיקריים של חיי הקהילה. הם הוחלפו במידה רבה בחגים החדשים שפותחו כחגיגות קהילתיות, בשירים העבריים ובטיולים.

העדות החזקה ביותר לעוצמת ההצלחה של הפעילות הזאת היא העובדה שהיא קיימת עד היום, ואפילו מתחזקת מכיוונים בלתי צפויים, החל בשירה בציבור וכלה בפרויקט "זמרשת". עוצמה כזאת של דגמים תרבותיים שרדה בזכות הילדים, שהפיצו את הדגם כשבגרו והפכו בעצמם למורים, למדריכים ולהורים.

רפרטואר חדש של טקסטים: "מחיי הילדים בארץ-ישראל"

לאחר המשפחה ובית הספר, התחום השלישי שאפשר למצוא בו יחסי גומלין מעניינים בין הילדים "במציאות" הארץ-ישראלית לבין הפרויקט של היזמים היה הטקסטים: הסיפורים שחיברו היזמים ופרסמו בעברית, המתארים אפיזודות מ"החיים העבריים החדשים בארץ-ישראל". סיפורים אלה קיימו יחסים מורכבים ומעניינים עם המציאות הארץ-ישראלית, במובן זה שהם כללו תיאורים של מעשים ושל ילדים שהכותבים הכירו מהמציאות הקרובה. כבר בשלב מוקדם מאוד, ארבע שנים לאחר שיצא בארץ הטקסט הראשון לילדים, הופיע דגם חדש של סיפורים: סיפורים "מחיי הילדים בארץ-ישראל", ספרות ילדים חדשה ושונה ממה שנכתב בגולה. זאב יעבץ, היחיד מבין היזמים שהיה קרוב למה שמקובל לכנות בימינו "סופר", הוא שכתב את הטקסט הראשון, והציב בו את אבן הפינה לרפרטואר שלם של טקסטים שתוארו את החיים החדשים בארץ. היה זה הסיפור "ילדי האיכרים", שנדפס במקראתו טל לדות (יעבץ, תרנ"א).

היזמים כתבו סיפורים בעברית על ילדים ארץ-ישראליים דוברי עברית, שנבנו כהיפוכם של הסיפורים הנפוצים לילדים יהודים בעברית בגולה באותה תקופה: לעומת ילדי עיירה עניים, שחייהם סובבים סביב ה"חדר", בית הכנסת

וארוחות החג הדלות, הם סיפרו על ילדי איכרים עבריים חופשיים, שרים, צוחקים ומשחקים בטבע הארץ-ישראלי. בסיפורים אלה נשמט כל זכר לידידיש או לשמות לא עבריים, והוא הוחלף בהדגשה של העברית, הדיבור החי בעברית והשמות העבריים. הומצאו עלילות מסוג חדש, והומצאו דמויות השונות בכול מגיבורי הרפרטואר של ספרות הילדים העברית בגולה בסוף המאה ה-19. הבדלים אלה עשו רושם חזק כבר בתקופתם, כדברי המורה והסופר קדיש יהודה-לייב סילמן:

והנה עלה קול הילד העברי מארץ-ישראל. והקול קול ילד חי ועליו ורענו. לא יתום, לא חולה, לא עני. [...] והנה חרגה ובאה מא"י התוצרת הספרותית, הלאומית, החנוכית, הראשונה: 'עברית בעברית'; 'לפי הטף'. ספרים צנומים שנים אלה, המלמדים והמהנים את הילד, נתנו לנו מיד תמונה מחוורת: יש ילדות בא"י, וילדות שונה, ומאירה ומצהילה (סילמן, 1929: 254).

בסיפורים הארץ-ישראליים החיים החברתיים מתרכזים בחוץ, בטבע, בנוף הפתוח של הארץ, ולא בתוך הבתים והחדרים כמו הסיפורים בגולה. ולא סתם בחוץ, אלא סביב שלושה מרכיבים חדשים של התרבות הלאומית החדשה: השירים, הטיולים והחגים העבריים החדשים.

חשוב לשים לב, שכל פעילות חדשה שהנהיגו היזמים ב"מציאות" היישובית זכתה לגיבוי ולפרסום באמצעי התקשורת בני הזמן: הם דיווחו עליה בעיתונות, וחיברו עליה יצירות ספרותיות מסוגים שונים, שאותן הכניסו למקראות, לכתבי העת לילדים, לחוברות שנדפסו בנפרד ולספרים. אלה היו האמצעים ליצור תעמולה לפעילויות השונות (הטיולים, השירים וכו') לא רק בארץ אלא גם בגולה. תעמולה מגוונת זו עזרה בשיווק הפעילויות החדשות וביצירת הרושם שהן מקיפות את כל החוגים ביישוב ומונהגות כמסורת מבוססת והמונית. הפרסום הזה אכן נתן דחיפה לכל הפעילויות והצליח לעודדן גם במציאות. כלומר, הילדים השתתפו בפעילויות שיזמו היזמים בבתי הספר. בעקבות ההשתתפות כתבו עליהן חיבורים ומכתבים, קראו עליהן טקסטים ספרותיים, לימודיים ועיתונאיים שונים, וכך השתתפו הן בשיווק הטקסטואלי והן בהפצת הרעיונות החדשים בקרב משפחותיהם.

חשוב להבהיר, כי הספרות מ"חיי הילדים בארץ-ישראל" לא הציגה את עצמה כבדיון, אלא התיימרה לריאליזם. יתרה מכך, היא הציגה את עצמה, וכך גם הוצגה בגולה, כ"דיווחית", כ"קטעי חיים" וכ"תמונות מציאות". לפיכך יש

משמעות לשאלת הקשר בין הפריטים המתוארים בטקסטים לבין מה שידוע לנו על נושאים אלה ממקורות חוץ-ספרותיים, קשר שיידון בהמשך: האומנם מה שמתואר בטקסטים לקוח ממצייאות החיים ביישוב דאז? האם מדובר בדיווח מהימן או בעיבוד ספרותי אידאולוגי חסר כל קשר למציאות? בסיפורים מ"החיים החדשים בארץ-ישראל" התעשר רפרטואר השמות העבריים הן בשמות תנ"כיים, שלא ניתנו לילדים בתרבות היהודית המסורתית ו"הוקמו לתחייה" בתקופת העלייה הראשונה, והן בשמות מתקופת בית שני, בדומה למגמה של הספרות למבוגרים באותה תקופה (אבן-זהר, ב', 1988: 98-104). השם "ימימה" (בת איוב) התחיל להיות רווח בסיפורים בשנות התשעים של המאה ה-19, אולי בהשפעת העובדה שהיה זה שם בתו של אליעזר בן-יהודה, שנשארה בחיים. מופיע גם השם "יואב" (שר צבא דוד), וכמובן - "זרובבל" (אולי בהשפעת זרובבל חביב, שנולד בראשון לציון ב-1894). לפחות חלק מהשמות בטקסטים יצרו אפוא רושם של שיקוף המציאות היישובית, בזכות הקשר בין הספרות לבין ילדים חיים ומוכרים מהמציאות היישובית.

בהתנהגותו של הילד "החדש" בלטו בסיפורים תכונות כמו שובבות ויוזמה, אומץ לב וחופשיות, חריצות ופעילות. הגיבור "החדש" מגלה גם עצמאות וביטחון במרחב הארץ-ישראלי. פריטי רפרטואר הכרחיים חדשים הבולטים בדגם הם השירה והצחוק: כל הגיבורים ה"עבריים החדשים", כגון "ילדי האכרים" של יעבץ, "זרובבל" של חמדה בן-יהודה, או הילדים ב"מספר הזכרונות" של וילקומיץ וב"רחובות" של גרזובסקי, תמיד מתאפיינים במנהגם לשיר, לחייך ולצחוק.

בסיפורים מתואר בעיקר עולם של ילדים, עולם שההורים נעדרים ממנו. עולם זה מציג את הילדים ביחד מחוץ לבית, או בהקשר של בית הספר: אם בבית הספר עצמו, ואם בדרך אליו או ממנו. בעולם זה אין קונפליקט בין המבוגרים לילדים, ולפעמים (כמו בסיפור "זרובבל") ההורים אף מוזכרים בחטף. היעדרותם של ההורים וההתמקדות בתיאורו של עולם ילדים אינן מקריות או סתמיות. אלה שני הצדדים של חידוש רפרטוארי חשוב, שילך ויתפתח בספרות הילדים העברית בארץ-ישראל.

ההתמקדות בחברת הילדים האוטונומית (אוטונומית כביכול, כמובן) מכוונת לבנות דגם של ילד עברי חדש, חופשי ועצמאי, המרגיש נינוחות

פיזית במרחב המקומי. היעדרות ההורים מעידה בסיפורים אלה על ביטחון כפול: גם ביטחון עצמי של הילדים, וגם ביטחון ושושיות ביחס למקום. להלן אתמקד רק בשתי דוגמאות מן הרפרטואר החדש, המשקפות ומדגימות את מעורבותם של הילדים הארץ-ישראליים עצמם ביצירת התרבות החדשה: "זרובבל" מאת חמדה בן-יהודה; ו"מספר הזכרונות לתלמיד בית ספר עברי בארץ-ישראל" מאת שמחה חיים וילקומיץ.

"זרובבל"

הסיפור "זרובבל" מאת חמדה בן-יהודה, שהתפרסם בשנת 1900 בקובץ הסיפורים מחיי הילדים בארץ-ישראל, התבסס בסבירות גבוהה על דמותו של ילד ארץ-ישראלי אמיתי: זרובבל חביב, יליד המושבה ראשון לציון 1894, שהיה בן שש בשנת הפרסום של הקובץ. אביו של זרובבל זה אכן היה "כורם וגיבור ידוע בין איכרי ארץ-ישראל", ככתוב בסיפור.

"זרובבל ילד בן שש שנים" והוא הולך כמו כל הילדים "לגן הילדים, [שבן] מדברים עברית, משוררים שירים עבריים ומצטיינים בהתעמלות" (פה יש הסבר ש"התעמלות" היא גימנסטיקה). זרובבל הוא ילד טבע: אוהב ללכת יחף ובבגדי בד פשוטים, אוהב "לטפס על עצים, להתגלגל בחוץ, להסיע אבנים ולהאבק עם חבריו. פעם נפל בחבית של מים בחפצו להוציא מתוכה את הצפרדע, אשר נתן שמה אמש", ואוהב גם "לרקוד על רגל אחת". מובן, שגן הילדים העברי שגיבורנו זרובבל הולך אליו הוא גן הילדים העברי הראשון בארץ, שבמציאות הוקם רק שנתיים קודם לכן, ובעת כתיבת הסיפור היה עדיין היחיד (גני הילדים ברחובות ובירושלים הוקמו רק בסביבות 1903. שאר גני הילדים בארץ לא היו עבריים). אופייני לדרך פעילותם של היזמים, שהסיפור מתאר חידושים גמורים, כגון גן ילדים עברי, כאילו הם מציאותות ותיקה ושגורה, מובנת מאליה.

בסיפור, זרובבל הקטן סוחף אחריו את כל ילדי המושבה בשירת "חושו אחים חושו" במקהלה הסובבת את כל המושבה. בתיאור זה היה בוודאי גרעין של מציאות, לפי הידוע לנו על התקופה ועל הילד עצמו. רוב הסיפור תיאורי, ועוסק בעיקר בדמותו של המנהיג הקטן זרובבל כילד "ארץ-ישראלי עברי חדש". אבל ממש לקראת סוף הסיפור צצה עלילה, המדגימה את כישורי

המנהיגות של זרובבל בן השש: אחד מחבריו, המקנא בו וחפץ להקניטו, לועג לו: "אם זרובבל אתה [...] מדוע אינך בונה את בית-המקדש?" זרובבל נענה לאתגר ויוזם איסוף כספים מהילדים. על הכספים הוא מפקיד את החבר הקנאי כגזבר, וכך גם מגייס אותו לצדו במקום להשפילו. יש לשים לב, שהעלילה מבוססת על התחושה האינטימית של בני השש והשבע עם ההיסטוריה העתיקה של ארץ-ישראל: הם בקיאים בה ומתייחסים אליה כאל חלק מהווייתם. הקשר הבלתי אמצעי לתולדות האומה בארץ היה רכיב מרכזי ברפרטואר החדש.

ממה שידוע לנו על זרובבל חביב הנער, מאוד סביר להניח, שחֲמֵדָה בן-יהודה מתעדת ממש, בסיפור קטן זה שאורכו שבעה עמודים קטנים, ילד אמיתי, כולל אופיו האמיתי, ומאורעות אמיתיים שקרו בילדותו: זרובבל חביב היה מבוגרי המחזור הראשון של הגימנסיה הרצליה; בגימנסיה ניגן בתזמורת כלי נשיפה, השתתף בהצגות ובתחרויות היאבקות, וכבן הכיתה השמינית היה ממנהיגי "מלחמת השפות". פרטים אלה חושפים אותם נטיות מוזיקליות, כישרונות גופניים, אומץ לב וכושר מנהיגות שתוארו בזרובבל בן השש. עם זאת, בחירת הגיבור, המאורע והפריטים שהסיפור התמקד בהם, היו בחירות ספרותיות לפי הדרישות של הדגם ה"עברי" החדש: העבריות, השירים, היחס לטבע, דגם ההיסטוריה וכולי.

שמחה וילקומיץ ואשתו

"מספר הזכרונות לתלמיד בית ספר עברי בארץ-ישראל"

ב-1904 פרסם שמחה חיים וילקומיץ סיפור בירחון הנעורים בהוצאת תושיה. הסיפור נקרא "מספר הזכרונות לתלמיד בית ספר עברי בארץ-ישראל", והחתימה "הביא לדפוס: הררי" (פסבדונים של וילקומיץ, שקיבל השראה

ממיקומה ההררי של ראש פינה). סיפורו של וילקומיץ הוא הראשון שנכתב בארץ לפי הדגם החדש "מיומנו של תלמיד" (בעקבות הלב של ד'אמיצי'ס). מסתבר שיש אפילו קורטוב של אמת בצניעות החתימה, המייחסת לחתום רק "הבאה לדפוס": נראה, שהסיפור לא היה יצירה בדיונית פרי דמיונו של וילקומיץ, אלא תיאור מעשה שהיה, תיאור שאולי אף התבסס על חיבורי תלמידיו.

בסיפור, כביכול קטע אותנטי מיומנו האישי של תלמיד המחלקה העליונה, הרביעית, בבית ספר באחת ממושבות הגליל (שמה אינו נמסר, אך מדובר בראש פינה), מתוארים יומיים - כ"ט בטבת וב' בשבט. אין לטקסט כל אופי "אישי-פרטי", אלא מתכונתו היא כמתכונת חיבורי בית הספר שהתלמידים נדרשים לתאר בהם חוויות שעברו, כגון הטיול השנתי.

ברשימות מתואר יום לימודים בחיק הטבע, מחוץ לבניין בית הספר, ובו שיעור בהיסטוריה על ימי בית שני. בסוף השיעור, לאור מזג האוויר היפה, התלמידים מבקשים מהמורה לצאת לטיול ביום המחרת, שיהיה ראש חודש. ואכן, למחרת, א' בשבט, נערך טיול של בית הספר כולו לעין-זיתים. יום הטיול מתואר בפירוט רב, ותשומת לב רבה ומיוחדת ניתנת לתיאור מראות טבע מפורטים מן האזור, לסיפורים, למשחקי הילדים ולשירים. למשל, יש תיאור בפרטי פרטים של המשחקים שהילדים שיחקו בעברית, ויש ציטוט מהשירים שהילדים שרו. בין השאר מתואר גם משפט-חברים שערכו התלמידים, בעברית, לחברם עמרם, שסירב בגסות לבקשת המורה להביא לו כוס מים, והתלמידים מחליטים בגזר הדין ש"לא יקח חלק בשירתנו ובמשחקנו". כמו כן מתוארים שיעורי טבע, פיזיקה, גאוגרפיה, הנדסה ועוד תוך כדי הטיול, המדגימים הוראה בשיטת ההסתכלות. כל פרטי התיאור מכוונים להדגיש בדרכים שונות את האותנטיות של "החיים העבריים החדשים" בקרב הילדים. המאורעות המתוארים אכן יוצרים רושם אותנטי בקריאת הסיפור, גם מתוך צורת תיאורם בטקסט, וגם לפי העדויות הידועות לנו ממקורות לא-ספרותיים לגבי בית הספר בראש פינה, השירים הפופולריים בארץ באותה תקופה וכן הלאה.

האותנטיות של המרכיבים האלה הוכחה בחיבור של אחת מתלמידות בית הספר בראש פינה, שרה גלזר, שהתפרסם בשם "הטיול בראש חודש שבט" בעיתונו של אליעזר בן-יהודה *השקפה* בשנת 1903. החיבור נדפס בצירוף

הערת תחתית של העורך: "המאמר הקטן הזה, מאחת התלמידות בבית הספר בראש פנה, ואשר מנהל בית הספר האדון וילקומיץ העיד עליו כי לא תקן בו כלום זולתי שתיים שלוש טעויות קלות, הוא עדות לקדמת לשוננו בפי הבנות במושבה" (אופייני לבן-יהודה שהאספקט המעניין אותו בסיפור הוא ידיעת העברית). כלומר, לפנינו עדות לכך שמדובר בחיבור אותנטי של התלמידה, חיבור שאינו אלא גרסה קצרה (כחצי עמוד) ליומיים המתוארים בצורה מפורטת יותר בסיפורו של וילקומיץ. חיבורה של התלמידה מוסיף ומאשש את האותנטיות שבסיפור, ואף משלים פרטים שלא נמסרו בו.

"הסיפור שמאחורי הסיפור" עשוי לשמש עדות נוספת להדגמת דרכי הפעולה של היזמים, מתכנני התרבות. סיפור זה מאפשר לנו "חלון הצצה" אל הדרך שבה הדברים קרו ונוצרו בפועל ממש.

אם כן, מדובר במרכיבים אותנטיים, במאורעות אמיתיים שהתרחשו במציאות במקום ובזמן ספציפיים, ואפילו בבסיס "עובדתי עיתונאי" בדמות רשימה של אחת התלמידות - אך כאן המקום להדגיש, שיצירת הטקסט הספרותי של וילקומיץ לא הייתה בגדר "דיווח גרידא", אלא מעשה אקטיבי, ספרותי, תרבותי ומכוון של בניית טקסט. לא מדובר בכתיבה באופן "פשוט" כביכול, "מתוך המציאות", אלא במעשה של בחירה ספרותית ושל הכרעות מודעות. הסיפור מתאר "מציאות חיים" מסוימת שמתיימרת לאותנטיות, ושאמנם מבוססת על מרכיבים אותנטיים, אך היא מגמתית מבחינה אידאולוגית וספרותית כאחת. ביצירת הטקסט בחר וילקומיץ להשתמש בדגמים ספרותיים מסוימים: דגם "ספרות המכתבים/אגרונים" (טקסט שנכתב כביכול בידי הילד עצמו), הדגם החדש "מיומנו של תלמיד" (שזוהי הופעתו הראשונה בספרות הילדים העברית) ודגם "מחיי הילדים בארץ-ישראל".

מתוך מגוון האירועים והדמויות שהמציאות סיפקה לו, בחר וילקומיץ למלא את הסיפור בכל רכיבי הרפרטואר "מחיי הילדים בארץ-ישראל", אחד אחד: השפה העברית כשפת הילדים הטבעית; השמות העבריים (באופן מגמתי, הוזכרו אך ורק התלמידים בעלי השמות העבריים); המשחק בעברית, שהיה משחק בגאוגרפיה ארץ-ישראלית; ודמויות הילדים, שאופיינו כחופשיים ואמיצים, כצוחקים ושרים. גם בסיפור זה אנו מוצאים את מרכיבי הטיוול, השירים ("עוד ארצנו לא אבדה", "שאו ציונה נס ודגל" ו"שירי ציון

שונים" ללא פירוט), ואפילו החגים (הטיול נערך בראש חודש, שהוא יום חג). גם סמלים של ארץ-ישראל מופיעים בסיפור, למשל בתיאור האוכל בטיול: "לחם, ביצים, דבלות תאנים, תמרים, תפוחי זהב". מידיעות חוץ-ספרותיות אפשר להניח שהיה זה תיעוד אמיתי של מה שנאכל בטיול. מרכיבים נוספים בסיפור היו תולדות עם ישראל בארץ, ומרכיב חדש: גינת בית הספר, שהייתה פרויקט הדגל של וילקומיץ המורה.

פרטואר ארץ-ישראלי חדש זה שימש לא רק את ספרות הילדים ואת כותביה המבוגרים. הואיל והיזמים הפיצו אותו, כאמור, לא רק באמצעות הטקסטים, מסתבר שהוא נקלט בהצלחה בקרב תלמידיהם כבר בשלב מוקדם, והם עצמם כתבו לפיו טקסטים מסוגים שונים. למשל, בחיבורה הקצר והתמציתי של שרה גלזר, לא זו בלבד שאוזכרו הפריטים המרכזיים של הדגם, אלא גם הודגש היחס "הנכון" הן לנוף הארץ והן להיסטוריה. כל אלה כבר הוטמעו בילדים בני העלייה הראשונה, והם הפיקו אותם באופן עצמאי. תהליך זה ילך ויתרחב מתקופת העלייה השנייה והלאה.

לסיכום סעיף זה חשוב להעיר, ש"עולם הילדים" המוצג בסיפורים אלה אינו אלא אשליה. היזמים אולי מתארים בסיפוריהם מעט ממשחקיהם ומהשתובבותם של ילדים אמיתיים, ואמנם מוצגים מקרים אמיתיים, אך הם נטועים בתוך עולם שלא קולם האמיתי של ילדים נשמע בו, אלא קולם של יזמי התרבות העברית החדשה, הממציאים ילדים "עבריים חדשים" בתוך יישוב "עברי חדש", כפי שהיו רוצים לראותם.

עולם זה אינו אלא "מיקרוקוסמוס של עולם המבוגרים", אך לא של עולם המבוגרים האמיתי של אנשי העלייה הראשונה (חיהם ומצוקותיהם, דיבורם ומחשבותיהם), אלא במידה רבה של עולם התקוות לעתיד של היזמים. דרך הילדים מתארים היזמים את היישוב שהיזמים חפצים ביקרו. לצורך הסיפורים נבחרו בקפידה רק אותם חלקים שהתאימו לפרויקט העברי. על כל היתר - פסחו.

סיכום

בשלושים השנים הראשונות של הפעילות הלאומית החדשה (1883-1913), מראשית פעילותו של בן-יהודה עד מלחמת השפות) הילדים למדו ודיברו

עברית כתוצאה מפעולתם של אותם "אידיאליסטים", שהחליטו להחיות את העברית כלשון דיבור טבעית, וראו בילדים את הכלי המתאים ביותר לביצוע מהפכה זו ולהפצתה.

ההשתתפות הפעילה של הילדים התרחשה כאמור בשלושה תחומים: בתחום "המשפחתי", בתחום בית הספר, ובתחום הטקסטואלי. כל שלושת התחומים היו משולבים זה בזה. השילוב התבטא בעצם העובדה שהילדים והנוער "גויסו" במסגרת אותה בניית רשת חברתית של קשרים אישיים, שנועדה לקדם ולהפיץ את הדיבור בעברית ואת שאר החידושים. שיטת "חבר מביא חבר" וקרובי המשפחה שגייסו זה את זה הקיפה את בני כל הגילאים, ובתוכם נועד מקום של כבוד לילדים, החל מבני הגיל הרך ועד לנערים בסיום בית הספר.

"גיוס" הילדים פירושו היה השתתפות פעילה באורח חיים חדש שלם, כולל הערכים שמאחוריו, ולא רק הסתפקות בישיבה בכיתה שבה לומדים עברית בעברית. יצירת הרשת החברתית, שחבריה היו חלק מרעיון ומקבוצה - הייתה רעיון שעבד והצליח, הן במסגרת המשפחתית והן במסגרת הבית ספרית. הפנייה לציבור רחב יותר (המושבה כולה או תושבי ירושלים או כלל היישוב בארץ-ישראל) הייתה באמצעות אותם ילדים ונוער שגויסו במסגרות האחרות. גם מעט העדויות שיש לנו עשויות להצביע על השתתפותם הפעילה והיוזמת של הילדים והנוער מתוך התלהבות ואמונה ברעיון. כאשר ילד בן חמש מגיע דובר עברית מהגן, ו"מכריח", כלומר פועל באופן מכוון לשכנע את הוריו לדבר עמו עברית - מה זו אם לא יוזמה של ילדים? אמנם, הרעיון הוחדר בו מטעם הגננת והיזמים שעמדו מאחוריה, אך אפשר לומר שיש פה השתתפות מלאה ונקיטת יוזמה פעילה של הילדים עצמם. כאשר הילדים כותבים מכתבים לכתב העת שלהם - אנו מניחים, בהסתמך על ממצאיהם של מחקרים אחרים, שהמכתבים לא נדפסו כלשונם, ושהייתה מעורבות כלשהי של הוריהם או מוריהם בעניין. עם זאת, אין ספק שאי-אפשר להתעלם מיוזמתם של הילדים ומהשתתפותם הערה והפעילה בכתב העת. אילו היו השפה העברית והתרבות העברית החדשה אך ורק טיח דק שהודבק על הילדים בשיעורי העברית - לא היינו מקבלים תיאורים כה חיים של ילדים המשחקים בעברית מיוזמתם, או רבים בעברית.

את שיאו של התהליך, שבו נעשו הילדים יותר ויותר פעילים ביוזמה העברית, אפשר לראות ב"מלחמת השפות" של 1913 - המאבק נגד חברת "עזרה" על עבריותו של הטכניון, שהתרחש שנים אחדות לאחר התקופה שתוארה כאן.

רחל אלבוים-דרור (1996) מתארת במאמרה המרתק את תוצאות הפעילות של בניית התרבות העברית מזווית אחרת - לא זו של היזמים, אלא זו של "התוצרים": אותם בני נוער מהעשורים הראשונים של המאה ה-20, שהיו הילדים של שנות התשעים במאה ה-19 ושל העשור הראשון למאה ה-20. מחקרה חושף את המידה שבה הצליחו תפיסות היזמים להיקלט בקרב הילדים ובני הנוער בכל התחומים: הפיכת הטיולים לסמל ולפולחן, תחושת השייכות לארץ, שכיניתי כאן "אהבת המולדת", הקשר לתנ"ך, אהבת הספרות ועוד.

זאת בדיוק הייתה התרבות שביקשו היזמים להנחיל, ותיאורה של אלבוים-דרור מאשר לנו עד כמה הצליחה התכנית שלהם. מתברר שהיזמים הצליחו לחדור ללב הילדים עד כדי כך, שלא רק החיבורים שכתבו לבית הספר, ולא רק הדמויות הבדיוניות שבסיפורי הילדים כותבות זו לזו מכתבים בעברית, או כותבות יומן אישי בדייוני; אלא הילדים והנוער הממשיים, הלא בדייוניים, אכן כתבו מכתבים ויומנים והתבטאו בעל פה ובכתב בדיוק לפי הטקסטים ששמו בפיהם יזמים כיהודה גרזובסקי, יצחק אפשטיין או שמחה חיים וילקומיץ.

אותם ילדים ונוער, כאשר בגרו והפכו בעצמם למבוגרים בעלי השפעה ביישוב, הפכו לחלק אינטגרלי מהיוזמה העברית בפעולותיהם בכל תחומי "המדינה שבדרך" ואף בהקמת המדינה. דוגמה מייצגת לאופייה של פעילות זו אפשר לראות בהכרזת העצמאות של מדינת ישראל, שבין הוגיה ומנסחיה היו בוגרי המחזור הראשון של הגימנסיה הרצליה: כל הפתיחה ההיסטורית של הכרזת העצמאות מהווה ביטוי שלם ומדויק עד לפרטי פרטים לאותה תרבות עברית שהמציאו היזמים בארץ-ישראל בשנות השמונים והתשעים של המאה ה-19.

האם הצליחו אפוא היזמים לגייס את הילדים כשותפים מלאים לתרבות החדשה?

אין עדות טובה לכך מפועלם הציבורי והמתועד של הילדים האלה, בבגרותם.

מקורות

מקורות ראשוניים

אביאסף [פסבדונים של יהודה גרזובסקי] (א' תתכ"ו לחורבן). דברים אחדים: לשאלת שטת האם, היא השטה הטבעית בלמוד השפה. הצבי, 11(3, 4, 6 - כ"ט בטבת, ז' בשבט, כ"א בשבט).

אפשטיין, יצחק (1898) (חשוון תרנ"ט). עברית בעברית (השטה הטבעית בראשית למוד שפת עבר). השלח, 4(ה). וכן בחוברת נפרדת. בן-יהודה, אליעזר (כ"ב בסיוון התרמ"ח). דברי ימי השבוע (הקטע: "מראשון לציון כתבו לנו"). הצבי, כ"ג.

בן-יהודה, אליעזר וילין, דוד (א' תתי"ט לגלותנו) (תרמ"ז). מקרא לילדי בני ישראל. ירושלים: כ"ח, בדפוס א"מ לונץ.

בן-יהודה, חמדה (1900). זרבבל. בתוך: מחיי הילדים בארץ-ישראל. וארשה: תושיה לנערים.

גלזר, שרה (א' תתל"ד לחורבן). הטיול בראש חודש שבט. השקפה 4(כ"ה): 4. [3.4.1903].

גרזובסקי, יהודה (א' תתכ"ו). השטה הטבעית בלמוד שפתנו או עברית בעברית. חוברת תדפיס מתוך הצבי.

גרזובסקי, יהודה (1898). רחובות. מתוך ילדים עובדים. וארשה: תושיה לילדים.

דרויאנוב, אלתר (תש"ה). ספר הבדיחה והחידוד (מהדורה ג', כרך ג'). ירושלים: אחיאסף וקרית ספר.

הררי [שמחה חיים וילקומיץ] (תרס"ד-תרס"ה). מספר הזכרונות לתלמיד בית ספר עברי בארץ-ישראל. הנעורים (ירחון "מצויר לבני הנעורים", בעריכת י"ל בן-אביגדור וש"ל גרדון). וארשה-קראקוב: תושיה.

ילין, דוד (א' ותת"ך לגלותנו) (תרמ"ט). מקרא לנערי בני ישראל. ירושלים: כ"ח, בדפוס א"מ לונץ.

ילין, דוד (תרגום ועבוד). (1889). לילינבלום, מ"ל. זרבבל, או שיבה מגלות בבל (מחזה שהוצג). הובא לדפוס מכתב היד בידי אוריאל אופק. מאזנים, נ"ה, נובמבר 1982: 37-45.

ילין, דוד (1895). ראשית למודים. המליץ, 35 (24, 25, 26).

יעבץ, זאב (תר"ן). פרשת זכרון-יעקב. בתוך: מרדכי אליאב (1981) (עורך), ספר העלייה הראשונה (201-207, כרך ב', תעודה 107). ירושלים: יד יצחק בן-צבי ומשרד הבטחון.

יעבץ, זאב (תרנ"א) (1891). ילדי האיכרים. ספר טל ילדות: ללמד בני יהודה ראשית דעת. ווילנא: בדפוס האלמנה והאחים ראם [רום]: 40-42. ליובמן [לובמן], מ.ד. [מרדכי] (א' ותתכ"ג לחורבן, ז' בשבט). עוד פעם חזיון בעברית בראשון לציון. האור, הוספה להצבי, ט"ו, שנה שמינית: סו-סז.

מקורות משניים

אבן-זהר, איתמר (1980). הצמיחה וההתגבשות של תרבות עברית מקומית וילידית בארץ-ישראל, 1882-1948. קתדרה, 16: 165-189.

אבן-זהר, בשמת (1988). צמיחת הדגם הספרותי של "העברי החדש" בספרות העברית 1880-1903. עבודת גמר לקראת התואר "מוסמך למדעי הרוח", אוניברסיטת תל-אביב.

אבן-זהר, בשמת (1999). יצירת המערכת של ספרות הילדים בתהליך בנייתה של התרבות העברית בארץ-ישראל. חיבור לשם קבלת התואר "דוקטור לפילוסופיה", אוניברסיטת תל-אביב.

אופק, אוריאל (תשל"ט). ספרות הילדים העברית - ההתחלה. תל-אביב: מפעלים אוניברסיטאיים להוצאה לאור; ספרות, משמעות, תרבות, המכון הישראלי לפואטיקה ולסמיוטיקה על שם פורטר.

אופק, אוריאל (1982). "זרובבל" - ההצגה הראשונה שהוצגה בארץ-ישראל, משה לייב לילינבלום: "זרובבל (מחזה)". מאזנים, נ"ה, 37-45.

אופק, אוריאל (1983). מחזות ראשונים לילדי ישראל. ספרות ילדים ונוער, 9, ג(ל"ה): 3-10.

אלבוים-דרור, רחל (תשמ"ו). החינוך העברי בארץ-ישראל (כרך א'; תש"ן: כרך ב'). ירושלים: יד יצחק בן-צבי.

אלבוים-דרור, רחל (1996). "הוא הולך ובא, מקרבנו הוא בא העברי החדש": על תרבות הנוער של העליות הראשונות. אלפיים: כתב עת רב-תחומי לעיון, הגות וספרות, 12, 104-135.

אליאב, מרדכי (1981). ייחודה של העלייה הראשונה - מבוא. בתוך: מרדכי אליאב (עורך), ספר העלייה הראשונה (כרך א'). ירושלים: יד יצחק בן-צבי ומשרד הבטחון.

אלמוג, שמואל (תשמ"ב). *ציונות והיסטוריה*. ירושלים: מאגנס.
בן-יהודה, חמדה (1940). *בן-יהודה, חייו ומפעלו*. ירושלים: כ"ד להצהרת
בלפור.

הולצמן, אבנר (כ"נס וצירף מבוא והערות). (1998). *מרדכי אהרנפרייז: לאן?
מסות ספרותיות*. ירושלים: מוסד ביאליק.

הרמתי, שלמה (1981). תחיית הדיבור העברי במושבות. בתוך: מרדכי אליאב
(עורך), *ספר העלייה הראשונה* (כרך א' בהשתתפות ימימה רוזנטל,
724-644). ירושלים: יד יצחק בן-צבי ומשרד הבטחון.

ולק, זאב (1981). צמיחת החינוך הלאומי במושבות. בתוך: מרדכי אליאב
(עורך), *ספר העלייה הראשונה* (כרך א' בהשתתפות ימימה רוזנטל,
426-407). ירושלים: יד יצחק בן-צבי ומשרד הבטחון.

חנני, ישראל (1962). שירי ילדים בתקופת העליה הראשונה. *הפועל הצעיר*,
ל"ד (2): 21-22.

בנאלי, שמואל (תש"ד). *ספר הציונות: תקופת חבת ציון* (ספר שני). תל-
אביב: הוצאת מוסד ביאליק על ידי "דביר".

יודילוביץ, דוד (עורך). (תרצ"ו) [א]. *קבץ מאמרים: לדברי ימי העתונות
בארץ-ישראל*. תל-אביב: ועד התערוכה לעתונות הארצי ישראלית.

יודילוביץ, דוד (תרצ"ו) [ב]. *עולם קטן (התרנ"ג-התרנ"ד)*. בתוך: דוד
יודילוביץ (עורך), *קבץ מאמרים: לדברי ימי העתונות בארץ-ישראל* (134-
130). תל-אביב: ועד התערוכה לעתונות הארצי ישראלית.

כהן-רייס, אפרים (1967) [1933]. *מזכרונות איש-ירושלים* (מהדורה שנייה).
ירושלים: ספרית הישוב.

כ"ץ, יונה (תשנ"א). זאב יעבץ - הראשון לנטוע בט"ו בשבט. *בטאון הקיבוץ
הדתי*, ל"ט (ה) (539): 151.

כרמי, שלמה (1986). "תלמים ראשונים בחינוך העברי": *אסיפת המורים
העבריים בארץ-ישראל ומקומה בתולדות החינוך, תרנ"ב-תרנ"ו*. ירושלים:
ראובן מס.

לויין-אפשטיין, אליהו זאב הלוי (1932). *זכרונותי*. תל-אביב: דפוס סעדיה
שושני.

- לנג, יוסף (1990). אליעזר בן-יהודה מורה לעברית ב"התורה והמלאכה".
קתדרה, 56, 93-108.
- לנג, יוסף (1998). עובדי הוראה במוסדות החינוך בארץ-ישראל (1881-1904)
(הערות והשלמות למאמרה של יפה סקלי 1997). קתדרה, 90: 169-182.
לסקוב, שולמית (1986). קול קורא: חייו וזמנו של יוסף ויתקין. תל-אביב:
אוניברסיטת תל-אביב.
- לסקוב, שולמית (1989) [1979]. הביל"זיים. ירושלים ותל-אביב: אוניברסיטת
תל-אביב, המכון לחקר הציונות; הספריה הציונית על יד ההסתדרות
הציונית העולמית; מוסד ביאליק.
- סילמן, ק"י (1929). מימים ראשונים. בתוך: ד' קמחי (עורך), ספר היובל של
הסתדרות המורים, תרס"ג-תרפ"ח (253-257). ירושלים: מרכז הסתדרות
המורים בירושלים.
- עזריהו, יוסף (1929). החנוך העברי בארץ-ישראל. בתוך: ד' קמחי (עורך),
ספר היובל של הסתדרות המורים, תרס"ג-תרפ"ח (57-112). ירושלים:
מרכז הסתדרות המורים בירושלים.
- עמית, יובל (1999). לקראת תרס"ד, השינוי המוסדי ביוזמה להחדרת הלשון
העברית - אליעזר בן-יהודה ובני חבורתו. עבודת גמר לקראת התואר
"מוסמך למדעי הרוח", אוניברסיטת תל-אביב.
- קולת, ישראל (תש"ן). מבוא: העם היהודי ורעיון היישוב הלאומי בארץ-
ישראל. בתוך: ישראל קולת (עורך), תולדות היישוב היהודי בארץ-ישראל
מאז העלייה הראשונה, התקופה העות'מאנית (חלק ראשון, ל"א-ע"ח).
ירושלים: האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים ומוסד ביאליק.
- קמחי, ד' (עורך). (1929). ספר היובל של הסתדרות המורים, תרס"ג-תרפ"ח.
ירושלים: מרכז הסתדרות המורים בירושלים.
- רוקם, פרדי (1979). ראשית התיאטרון העברי בארץ-ישראל: ניתוח
הרפרטואר של השנים 1890-1914. הספרות, 29, 76-81.
- שביט, זהר (תשנ"ט) [א]. מבוא. בתוך: זהר שביט (עורכת), תולדות היישוב
היהודי בארץ-ישראל מאז העלייה הראשונה: בנייתה של תרבות עברית
בארץ-ישראל (חלק ראשון, 1-7). ירושלים: האקדמיה הלאומית הישראלית
למדעים ומוסד ביאליק.

שביט, זהר (תשנ"ט) [ב]. התפתחות ספרות הילדים בארץ-ישראל. בתוך: זהר שביט (עורכת ומחברת ראשית), *תולדות היישוב היהודי בארץ-ישראל מאז העלייה הראשונה: בנייתה של תרבות עברית בארץ-ישראל* (חלק ראשון, 439-466). ירושלים: האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים ומוסד ביאליק.

שטאל, אברהם (1981). כיצד חינכו את האשכנזים לאהוב טבע וטיולים. *עיונים בחינוך*, 31, 61-75.

שלמון, יוסף (1979). תהליכי קיטוב ביישוב היהודי בארץ במחצית הראשונה של שנות ה-90: אחד-העם ו"בני-משה" - פינס וחוגו. *קתדרה*, 12, 4-30.

Bachi, Roberto (1956). A statistical analysis of the revival of Hebrew in Israel. *Scripta Hierosolymitana, Vol. III: Studies in Economic and Social Sciences* (179-247). Jerusalem: Magnes Press, Hebrew University.

Shy, Hadassah (1985). The Hebrew theater in Palestine before world war I. In: Glenda Abramson & Tudor Parfitt (Eds.), *The great transition: The recovery of the lost centers of modern Hebrew literature* (150-167). Oxford Centre for Postgraduate Hebrew Studies. New Jersey: Rowman & Allanheld.

Basmat Even-Zohar/ Children's Participation in the Hebrew Enterprise, 1880-1905

A considerable number of the projects carried out by the New Hebrew Culture entrepreneurs in Ottoman-ruled Palestine between 1880 and 1905 were connected with children. Obviously, projects such as purchasing land or founding a national library were not directly connected with children, but other major endeavors were. The initiatives taken towards the foundation of Hebrew schools, periodicals and newspapers, printing houses, kindergartens, Hebrew textbooks and fiction for children, theatrical plays and performances, the invention of children's games in Hebrew, and various other activities such as sing-alongs and excursions were all made to a large extent for and by children.

Recruiting children and youth to cooperate with and participate in the enterprise of the making of a Hebrew culture occurred in three interfacing domains: (1) the family, i.e., "recruiting" the entrepreneurs' families to the idea; (2) the Hebrew school, which also included all the new activities that were formed and marketed through it (excursions, plays etc.); and (3) the textual industries (literature, the press, etc.).